

Statsvetenskapliga förbundet

Förbundsredaktör: Katarina Roos

Statsvetares roll i debatten om akademisk frihet

av Katarina Roos

Så kom den då. Den hårt kritiserade utredningen av akademisk frihet vid svenska lärosäten som utbildningsminister Mats Persson (L) hade gett Universitetskanslersämbetet (UKÄ) i uppdrag att genomföra. Utredningen var ett svar på en granskning i tv-programmet Kalla fakta i TV4 som förmedlade en bild av en utbredd cancelkultur (tystnadskultur) inom akademien. En kultur som befarades leda till själv censur. Rapporten med namnet, *Akademisk frihet i Sverige. Regeringsuppdrag om lärosätenas arbete med att främja och värna akademisk frihet*, presenterades i mitten av maj 2024. Den beskriver den rättsliga regleringen, lärosätenas perspektiv på akademisk frihet samt resultat från en enkätundersökning som besvarats av lärare, forskare och doktorander vid landets lärosäten. Rapporten innehåller även fallstudier med exempel på främjande arbete från lärosätenas sida samt en internationell jämförelse. Det finns all anledning med att fortsätta arbetet med att värna och främja den akademiska friheten. Det är emellertid inte åsiktskorridorer och cancelkultur som framträder som de största hoten, utan politisk styrning och finansieringssystemets utformning.

Rapportförfattarna konstaterar att lärosätena refererar till etablerade deklARATIONER och definitioner som påstås vägleda det egna arbetet. Lärosätenas beskrivningar av det senare skiljer sig emellertid åt, både i omfattning och i innehållsmässigt fokus. Alltifrån kvalitetsssäkringssystem till systematiskt

arbetsmiljöarbete beskrivs som exempel på arbete som främjar akademisk frihet. Nio av tio lärare, forskare och doktorander som besvarat frågeundersökningen instämmer i att den akademiska friheten är en viktig eller mycket viktig förutsättning för arbetet. Det finns en utbredd uppfattning om att den akademiska friheten är hotad. Drygt hälften upplever att den akademiska friheten vid svenska lärosäten utmanas. Drygt var fjärde instämmer inte i den beskrivningen och ungefär lika många har ingen uppfattning. När frågorna behandlar egna erfarenheter framträder en annan bild. Knappt var tredje uppger att den egna akademiska friheten har utmanats vid ett fåtal gånger, 13 procent att det inträffat flera gånger och hälften saknar sådan erfarenhet. På frågan om huruvida den egna akademiska friheten är utmanad i nuläget, instämmer knappt var tredje men majoriteten svarar nekande. Ett av de mer intressanta avsnitten i rapporten är redovisningen av fritextsvar på frågan om vad som utmanar den akademiska friheten vid svenska lärosäten i dag. Två generella kategorier dominerar, politisk styrning/påverkan och forskningsfinansiering, och forskningsfinansieringssystemets utformning återfinns i knappt vart tredje svar. Den tredje största kategorin, som återfinns i tio procent av svaren, handlar om normer som upplevs begränsande och om akademisk konformism och likriktning inom akademiska miljöer. En annan framträdande kategori är etikprövning och en klar majoritet av dem som upplever den begränsande är verksamma inom samhällsvetenskap. Kategoriernas konstruktion och de exempel som lyfts fram under respektive kategori, synliggör att de svarande har forskning snarare än undervisning för

ögonen. Styrning av undervisningsinnehåll, underfinansiering av utbildning och kritik från studenter nämns, men exempel på utmaningar mot den akademiska friheten i forskningssammanhang dominerar. Även när det gäller externa påtryckningar, hat, hot och trakasserier kommer berättarrösten huvudsakligen från forskarhåll. Professorer och lektorer upplever också i signifikant högre grad än adjunkter och doktorander att den akademiska friheten är utmanad.

Upplevelserna varierar mellan olika vetenskapliga discipliner och det finns en tydlig skillnad mellan samhällsvetenskap och humaniora och andra discipliner. Inom de förstnämnda områdena är det omkring 40 procent som upplever att den egna akademiska friheten är utmanad i dag. Inom naturvetenskap är det var fjärde och inom medicin och hälsovetenskap omkring var femte som anser det.

LIKA MÅNGA TOLKNINGAR AV AKADEMISK FRIHET SOM DET FINNS LÄRARE OCH FORSKARE?

Enligt 1 kap. 6 § i högskolelagen (1992:1434) innebär akademisk frihet en kultur som tillåter fritt kunskapssökande och fri kunskapsbildning. Den kanske mest etablerade definitionen är Magna Charta Universitatum som undertecknades 1988 av rektorer från närmare 400 universitet. Till dags dato har närmare 1 000 lärosäten signerat (www.magna-charta.org). Deklarationen erkänner "universitet som en autonom institution i hjärtat av samhällen" vars forskning och undervisning måste vara "moraliskt och intellektuellt oberoende av alla politiska, ideologiska och ekonomiska maktgrupperingar". "Frihet i forskning och utbildning är universitetens grundläggande livsprincip. Statsmakterna och universitetet måste inom sina respektive områden respektera detta grundläggande krav" (Universitetens Magna Charta. Bologna 1988).

En annan etablerad definition är "the freedom to conduct research, teach, speak, and publish, subject to the norms and standards

of scholarly inquiry, without interference or penalty, wherever the search for truth and understanding may lead" (UN Global Colloquium of University Presidents 2005). Denna beskriver kunskapssökande och kunskapsbildning som – inom etablerade vetenskapliga konventioner – fritt får genomföras oavsett var den kunskapsresan leder. Utgångspunkten är en frihet för individen, gruppen eller forskarsamhället, men vem eller vilka som omfattas är implicit. I den deklaration som EU:s ministerråd för högre utbildning (EHEA) antog år 2020 inkluderas såväl anställda som studenter, och i raden av verb ingår inte bara undervisning utan också lärande. Enligt denna är akademisk frihet "freedom of academic staff and students to engage in research, teaching, learning and communication in and with society without interference nor fear of reprisal" (Rome Ministerial Communiqué, 2020, Annex I). Såväl anställda som studenter ska alltså kunna ägna sig åt akademiska kärnaktiviteter utan att bli föremål för några former av sanktioner eller repressalier. Som Ahlbäck Öberg, Börjesson och Boberg (2022) påpekar, rymmer dock akademisk frihet inte bara individuell utan också institutionell frihet. Lärosäten som institutioner behöver autonomi och det räcker inte med fina deklarationer och läpparnas bekännelse. Det krävs både ett formellt och ett reellt handlingsutrymme. Att verksamheten har lagstöd och tillräckliga ekonomiska resurser är avgörande faktorer för institutionell autonomi (Ahlbäck Öberg, Börjesson & Boberg 2022).

UKÄ konkluderar att den akademiska friheten i Sverige är hög i internationell jämförelse (2024a, s. 148). Rapportförfattarna hänvisar till Academic Freedom Index (AFI) som sammanställs av VDem vid Göteborgs universitet. Indexet varierar från 0 till 1 och inkluderar fem indikatorer: frihet att forska, frihet för akademiskt utbyte och spridning, institutionell autonomi, campusintegritet samt akademisk och kulturell yttrandefrihet. Fyra av dessa ligger nära det maximala värdet på en fyrgradig skala och drar i praktiken upp

Sveriges samlade värde på indexet. Beträffande den femte indikatorn – institutionell autonomi – är emellertid Sveriges värde omkring 2,5 av maximalt 4 och trenden över tid är negativ. Den forskning som Ahlbäck Öberg och hennes kollegor bedriver bekräftar bilden av en svag institutionell autonomi. Det rättsliga stödet för svenska lärosätens självstyrelse är svagt. Beträffande den individuella akademiska friheten är det enbart forskning – inte utbildning – som har rättsligt skydd och bilden blir inte mycket ljusare när det reella handlingsutrymmet studeras (Ahlbäck Öberg & Boberg 2024, Ahlbäck Öberg 2023, Ahlbäck Öberg & Boberg 2023, Ahlbäck Öberg et. al. 2016). Som av en händelse ingick emellertid inte området institutionell autonomi i regeringens uppdrag till Universitetskanslersämbetet (UKÄ 2024a).

I en artikel i tidskriften *Högre utbildning* problematiserar Holmberg och Selberg (2022) relationen mellan individens frihet att fritt forska, undervisa och uttrycka sig å ena sidan och lärosätens autonomi till övriga samhället och politisk styrning å den andra. Den analytiska distinktionen är enkel, men i praktiken hänger individens frihet och institutionens autonomi tätt samman. De refererar till en definition av akademisk frihet som American Association of University Professors (AAUP) formulerade år 1940 och som de menar synliggör balansgången mellan plikt och ansvar, frihet och trygghet.

Institutions of higher education are conducted for the common good and not to further the interest of either the individual teacher or the institution as a whole. The common good depends upon the free search for truth and its free exposition. Academic freedom is essential to these purposes and applies to both teaching and research. Freedom in research is fundamental to the advancement of truth. Academic freedom in its teaching aspect is fundamental for the protection of the rights of the teacher in teaching and of the student to freedom in learning. It carries with it duties correlative with rights. ... Freedom and economic security, hence, tenure, are indispensable to the success of an institution in fulfilling its obligations to its students and to society. (www.aaup.org)

Akademisk frihet innebär rättigheter och med den följer också plikter, ett ansvar gentemot samhället och det gemensamma bästa. De tre principerna som konstituerar akademisk frihet inleds med en beskrivning av en rättighet och därefter följer ett ”men” och en beskrivning av det ansvar som följer med denna. I AAUP:s definition inkluderas även förutsättningar som främjar akademisk frihet. Anställningstrygghet och ekonomisk trygghet beskrivs som nödvändiga förutsättningar för att ett lärosäte ska kunna verka som samhällelig institution. Ur individens perspektiv handlar trygghet om att kunna hävda sin rätt utan att riskera att förlora sitt arbete, bli marginaliserad eller på annat sätt missgynnad. Det handlar om villkor som främjar lärarens/forskarens förmåga att realisera ett samhällsansvar (1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure, AAUP).

OM VIKTEN AV BALANS MELLAN HOT, OROSMÖLN OCH VAD SOM FRÄMJAR AKADEMISK FRIHET I DEN OFFENTLIGA DEBATTEN

Anställda vid universitet och högskolor runt om i Sverige gör en bred tolkning av vad ”en kultur som tillåter fritt kunskapsökande och kunskapsbildning” (Högskolelagen 1992:1434) innebär. Osäkra ekonomiska villkor, beroende av externa finansierare, tidsbegränsade anställningar är exempel på sådant som identifieras som utmaningar mot den akademiska friheten. Det är speciella villkor som råder inom akademien. Var tredje anställd inom kategorin forskande och/eller undervisande personal har en tidsbegränsad anställning, vilket kan jämföras med var sjätte anställd på resten av arbetsmarknaden (UKÄ 2022b).

Holmberg och Selberg (2022) menar att den samtida debatten om akademisk frihet kommit att handla främst om hoten mot densamma, snarare än om vilka villkor som främjar den. Frågorna som UKÄ (2024a) ställde till lärare, forskare och doktorander handlar inte om hur den akademiska friheten kan främjas, stärkas och utvecklas. En

välvillig tolkning skulle vara att svaren på vad som främjar, gynnar och stärker finns i motsatsen till utmaningar, inskränkningar och hot, men riktigt så enkelt är det ju inte. Att högt blodtryck riskerar att leda till hjärt- och kärlsjukdomar är väl belagt, men lågt blodtryck leder inte till god hälsa, och inte heller frånvaro (!) av detta.

Den skärpta tillämpningen av etikprövningslagen och tillskapandet av Etikprövningsmyndigheten är exempel på sådant som debatterats flitigt i relation till den akademiska friheten, särskilt inom samhällsvetenskap. Det finns onekligen gott om orosmoln som tornar upp sig mot himlen. Vilka är till exempel implikationerna för den akademiska friheten när en "ansvarsfull internationalisering" nu ska implementeras? I delrapporten för regeringsuppdraget att främja ansvarsfull internationalisering vid utbildnings-, forsknings- och innovationsarbete sägs att "varken enskilda forskare eller enskilda lärosäten ska behöva lämnas ensamma i bedömningar av svåra målkonflikter" som uppstår i mötet mellan "nationella säkerhetshänsyn och den akademiska friheten och autonomi" (UHR 2024, s. 21). Gränsdragning mellan stöd och styrning är emellertid sällan tydlig. Och vem eller vilka ges i slutändan makt att fälla avgöranden i dessa målkonflikter? Lägg därtill promemorian om "Ökad kompetens i säkerhetsfrågor vid universitet och högskolor" (U2024/00153) som föreslår förändrad lagstiftning vid nominering och val av styrelseledamöter till styrelserna för universitet och högskolor. Ett annat orosmoln i relation till akademisk frihet är den kulturförändring (se t.ex. *Universitetsläraren* 2023-05-26) som ett öppet vetenskapssystem implicerar. Öppen vetenskap beskrivs som emanerande ur det vetenskapliga samhället självt (se Roos 2021). Men hur mår den akademiska friheten när ett öppet vetenskapssystem implementeras fullt ut? Det ska vara fullt ut genomfört till år 2030 och inkluderar öppen tillgång till vetenskapliga publikationer och till forskningsdata, öppna forskningsmetoder och lärarresurser,

allmänhetens delaktighet i forskningsprocessen samt en infrastruktur som stödjer öppen vetenskap (Nationella riktlinjer för öppen vetenskap 2024). Öppna forskningsmetoder och lärarresurser nämndes inte i de tidiga delrapporterna från ansvariga myndigheter utan har tillkommit i processen med att ta fram de nationella riktlinjerna. Målsättningen är att "alla led i forskningsprocessen görs tillgängliga, till exempel protokoll, programvara, källkod och beräkningsmodeller" så att de kan "återanvändas i liknande sammanhang eller värderas, utvecklas och tillämpas inom angränsande och nya områden" (Nationella riktlinjer för öppen vetenskap 2024 s. 99). Lägsta nivå är "detaljerad information om metoder och tillvägagångssätt" men idealet är metadata "för maskinell återanvändning av forskningsmetoder" (Nationella riktlinjer för öppen vetenskap 2024, s. 9). Vad händer med förståelsen och acceptansen för forskningsprocesser som är långt ifrån linjära och metoder som inte låter sig beskrivas i källkod?

Det är inte svårt att föreställa sig vilken typ av målkonflikter som uppstår när nationella säkerhetshänsyn, ansvarsfull internationalisering och öppen vetenskap ska samsas i samma vågskålar som akademisk frihet. Hur ska enskilda lärare och forskare kunna känna sig trygga nog att hävda sin akademiska frihet? Särskilt med tanke på att det är långt ifrån självklart att lärosätet erbjuder en trygg hamn när det blåser hårda vindar. Risken är att ängsliga lärare och forskare ska stödjas av institutioner som är minst lika ängsliga och som för säkerhets skull (!) väljer en lite snävare tolkning av nationella riktlinjer.

Debatten om akademisk frihet behöver fortsätta och den behöver beakta såväl lärosätens autonomi som lärares och forskares individuella akademiska frihet. Kraftsamling är väl sällan så enkelt som när det finns en tydlig fiende, men debatten måste se bortom hot och orosmoln och också handla mer om hur den akademiska friheten kan främjas och stärkas. Sådana samtal kräver kanske djupare kunskaper och insikter, snarare än samtal

om hot. Till exempel förståelse för den akademiska frihetens centrala värden och det ansvar som följer med detta, och förmåga att göra välgrundade avvägningar och att hantera etiska dilemman.

DET SOM SKER I VARDAGEN HAR BETYDELSE

I mars 2024 möttes läsare av rubriken "Universitet ska inte styras som lokala kennelklubbar" på *Dagens Nyheter*'s debattsida. Det var Bo Rothstein som stod bakom debattartikeln. Han menar att det mest subtila hotet mot den akademiska friheten kommer inifrån akademien själv och att hotet består av ignorans. Lärare, forskare och doktorander har enligt Rothstein en bristande förståelse för vad ett universitet är och vad som skiljer den institutionen från andra samhällliga institutioner, intresseorganisationer eller den lokala kennelklubben (*Dagens Nyheter* 2024-03-23). Nio av tio som besvarade UKÄ:s frågor (2024a) anser att akademisk frihet är viktig för det egna arbetet, men vi borde inte nöja oss med mindre än tio av tio. Det faktum att svarsfrekvensen var under 40 procent väcker också frågor. Handlar det om icke-svar som uttryck för ett missnöje mot det hårt kritiserade regeringsuppdraget som låg till grund för enkäten? Spelar det någon roll att avsändaren var en myndighet och inte en oberoende institution? Ligger svaren i mer vardagliga saker såsom svårigheten för avsändaren att tränga igenom vardagsbruset, överfulla inboxar eller överdrivet effektiva skräppostfilter? Eller bristande intresse, engagemang och kunskap? Den flora av deklamationer med tillhörande definitioner som antagits av olika församlingar i olika tidsåldrar och sammanhang illustrerar kanske en del av problemet.

Statsvetare borde – om några – kunna bidra till att hot mot akademisk frihet som kommer inifrån akademien själv minskas. Detta med hur relationen mellan staten och samhällliga institutioner ska gestaltas ligger onekligen i ämnets absoluta kärna och i modersmjölken. Bo Rothstein föreslår på

Dagens Nyheter's debattsida (2024-03-23) att de obligatoriska högskolepedagogiska kurserna skulle kunna ersättas av en "kvalificerad utbildning om vad det är för något som specifikt utmärker det slags organisation de [som genomgår forskarutbildning] kommer att arbeta inom". Ett annat sätt är att betrakta dessa kurser som potentiella forum för lärare, forskare och doktorander – från olika vetenskapliga discipliner och miljöer – att mötas i reflekterande, lärande samtal om vad som utmärker universitet och lärosäten som samhällliga institutioner. I UKÄ:s undersökning (2024a, s. 56) finns nämligen en liten, liten grupp av lärare och forskare som inte uppfattar den akademiska friheten som viktig för det egna arbetet. Deras vetenskapliga hemvist är varken samhällsvetenskap eller humaniora. Kanske möter du någon av dem vid nästa högskolepedagogiska kurs. Det finns utmärkta texter, inte minst specialnumret om svenska lärosäten i den här tidskriften (2022:1), som kan vägleda samtal om akademisk frihet och om lärosätenas – och vår egen roll som lärare och forskare – i samhället.

Katarina Roos är verksam vid Statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet.

E-post: katarina.roos@umu.se

LITTERATURFÖRTECKNING

- Ahlbäck Öberg, Shirin, Bennich-Björkman, Li, Hermansson, Jörgen, Jarstad, Anna, Karlsson, Christer & Widmalm, Sten (red.), 2016. *Det hotade universitetet*. Stockholm: Dialogos förlag AB.
- Ahlbäck Öberg, Shirin & Boberg, Johan, 2022. "Avkollegialiseringen av svenska lärosäten: En analys av statliga universitet och högskolor", *Statsvetenskaplig tidskrift* 124(1): 157-209.
- Ahlbäck Öberg, Shirin, Börjesson, Mikael & Boberg, Johan, 2022. "Svenska lärosäten: organisering, finansiering, positionering", *Statsvetenskaplig tidskrift* 124(1): 5-18.
- Ahlbäck Öberg, Shirin, 2023 *Om akademisk frihet*. SULS:s skriftserie XLIII. Stockholm: Sveriges universitetslärare och forskare.

- Ahlbäck Öberg, Shirin & Boberg, Johan, 2024. *Ökad kontroll och ökad byråkratisering: En kartläggning av statens styrning av universitet och högskolor*. Stockholm: Sveriges universitetslärare och forskare.
- American Association of University Professors (AAUP). "1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure". Tillgänglig på <https://www.aaup.org/file/1940%20Statement.pdf>.
- Eliasson, Per-Olof, 2023. "Lång väg till öppen vetenskap", *Universitetsläraren*, 2023-05-26. Tillgänglig på <https://universitetslararen.se/2023/05/26/lang-vag-till-oppen-vetenskap/>.
- Holmberg, Robert & Selberg, Rebecca, 2022. "Mellan kulturkrig och byråkrati – om akademisk frihet och universitetslärares professionalitet", *Högre utbildning* 12(3): 78-91.
- Kungliga biblioteket, 2024. "Nationella riktlinjer för öppen vetenskap". Tillgänglig på <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:publ-722>, hämtad 2024-06-15.
- Magna Charta Universitatum (MCU) 2020. Tillgänglig på <https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum>, hämtad 2024-06-15.
- Rome Ministerial Communiqué, EHEA Rome 2020. 19 november 2020. Tillgänglig på <https://rm.coe.int/rome-ministerial-communicue-19-11-20/1680a07857>, hämtad 2024-06-15.
- Rome Ministerial Communiqué, Annex I. EHEA Rome 2020. Tillgänglig på https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_I.pdf -, hämtad 2024-06-15.
- Roos, Katarina, 2021. "Ett öppet vetenskapssystem", *Statsvetenskaplig tidskrift* 123(2): 459-464.
- Rothstein, Bo, 2024. "Universitet ska inte styras som lokala kennelklubben", *Dagens Nyheter*, 2024-03-23.
- UN Global Colloquium of University Presidents, 2005. "Academic Freedom Statement of the First Global Colloquium of University Presidents", January 18-19, 2005. New York: Columbia University. Tillgänglig på https://www.columbia.edu/~md2221/global_colloquium.htm, hämtad 2024-06-15.
- Universitetskanslersämbetet, 2024a. *Akademisk frihet i Sverige – regeringsuppdrag om lärosätenas arbete med att främja och värna akademisk frihet*. Tillgänglig på <https://www.uka.se/download/18.427c-7de418f38533f7357/1715751054520/Akademisk%20frihet%20i%20Sverige.pdf>, hämtad 2024-06-15.
- Universitetskanslersämbetet, 2024b. *Tidsbegränsade anställningar i högskolan*. Rapport 2024:6. Tillgänglig på <https://www.uka.se/download/18.2206bab-f18e261c61fd66b00/1710404026044/Tidsbegr%C3%A4nsade%20anst%C3%A4llningar%20i%20h%C3%B6gskolan.pdf>, hämtad 2024-06-15.
- Universitetens Magna Charta, Bologna 1988. Sveriges Universitets och Högskoleförbund, December 1999. Tillgänglig på <https://site.unibo.it/magna-charta/en/magna-charta-universitatum>, hämtad 2024-06-15.
- Universitets- och högskolerådet, 2024. *Ansvarsfull internationalisering. Delrapportering av ett regeringsuppdrag*. Rapport 2024:1. Tillgänglig på https://www.uhr.se/globalassets/_uhr.se/publikationer/2024/ansvarsfull-internationalisering_uhr-2024_1.pdf, hämtad 2024-06-15.
- Utbildningsdepartementet, 2024. *Promemoria U2024/00153*. "Ökad kompetens i säkerhetsfrågor vid universitet och högskolor". Tillgänglig på <https://www.regeringen.se/contentassets/854866b6aee34d2ea6ef086d960715b7/okad-kompetens-i-sakerhetsfrgor-vid-universitet-och-hogskolor.pdf>, hämtad 2024-06-15.

Prenumerera på Statsvetenskaplig tidskrift!
www.statsvetenskapligtidskrift.org